

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ТА ПОЛЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЇ ПРО ВОЛИНСЬКУ ТРАГЕДІЮ 1943 РОКУ

Проблема українсько-польських відносин під час Другої світової війни є однією з найбільш дискутованих як в українській, так і в польській історіографії. Той факт, що українські історики події на Волині 1943 р. подають як волинську трагедію, а польські колеги здебільшого послуговуються терміном волинська різня, свідчить про полярність поглядів на події понад 60-річної давнини. Значною мірою така ситуація зумовлена усталеними стереотипами, нав'язаними українцям і полякам в роки спільного комуністичного минулого. Проте й сьогодні порозуміння між дослідниками двох держав з приводу подій на Волині проходить досить повільно, хоча позитивні здобутки уже досить вагомі.

Загалом протягом майже півстолітнього існування української й польської історіографії як інструменту офіційної комуністичної ідеології зазначена тема розглядалася лише в контексті демонстрації „злочинів буржуазних націоналістів” по обидва боки кордону. Проте навіть така інформація подавалася дозовано, щоб не зіпсувати загальної картини „щасливого життя двох братніх народів”. Зняття ідеологічних обмежень після розпаду комуністичної системи привернуло значну увагу дослідників та громадськості до проблеми українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, але водночас загострило відчуття взаємної образи.

Символічно, що процес порозуміння й об'єктивного дослідження питання українсько-польських відносин під час Другої світової війни на рівні інституцій започаткували в 1996 р. Світовий союз Воїнів Армії Крайової та Об'єднання українців у Польщі, залучивши до дискусії істориків двох країн. Наукове та методичне керівництво цією роботою з польського боку взяв на себе Військовий історичний інститут (Варшава), з українського – Волинський державний університет ім. Лесі Українки (Луцьк). Протягом 1996-2001 рр. почергово в Україні і Польщі відбулося 10 наукових семінарів, в яких брали участь по 15-20 істориків з кожної сторони. Здійснений обмін інформацією, поглядами й оцінками дозволив окреслити стан досліджень проблематики та узгодити підходи, що в підсумку сприяло оприлюдненню спільних позицій обох сторін. Здобутком семінарів є публікація 10 томів серії „Польща-Україна: важкі питання”, котрі містять доповіді, матеріали дискусій, а також схвалені узгодження й розбіжності дослідників двох країн¹.

Забігаючи наперед варто зазначити, що саме польські дослідники першими започаткували вивчення проблеми українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, розробили періодизацію, здійснили класифікацію праць з даного питання, а також зібрали і видали величезну кількість спогадів очевидців, започаткували роботу щодо встановлення імен і створення електронного реєстру усіх, хто загинув у цьому протистоянні. У свою чергу, сучасна українська історіографія даної проблеми розпочала своє становлення значно пізніше за польську, тож вітчизняні історики були змушені певною мірою виходити з напрацювань наших західних колег,

вибудовуючи на основі розсекречених документів з колишніх архівів спецслужб об'єктивну історію конфлікту, яка, втім, нерідко зводиться до пошуку контраргументів на наведені поляками „злочини українців”.

Значний інтерес до проблеми українсько-польських стосунків в Україні виник під час ініційованої польськими вихідцями з Волині та учасниками „кресових” товариств акції на відзначення 60-річчя волинської трагедії, коли від українців вимагали „покаятися й засудити злочини ОУН і УПА”. Саме спроба вітчизняних істориків знайти відповідь на часто безпідставні звинувачення й розібратися в тому, що було причиною такого кривавого протистояння, та знайти шляхи до примирення й порозуміння з польським народом, спричинили до виходу численних збірників документів та наукових праць. Водночас українські фахівці з даної проблеми О. Лисенко та О. Марущенко здійснили систематизацію видань, в яких розглядаються ті чи інші аспекти українсько-польських відносин періоду Другої світової війни, видавши тематичний бібліографічний покажчик². Проте з часу виходу покажчика з'явилося чимало нових праць, як в Україні, так і в Польщі, які вносять значний вклад у дослідження проблеми.

Певного поширення як в Польщі, так і в Україні набула запропонована польським дослідником Г. Мотиною класифікація праць польських істориків, які займаються даною проблематикою, на чотири групи: „традиціоналістів”, „ревізіоністів”, польських істориків українського походження та „позанаукові” праці³. У тій чи іншій мірі цієї класифікації дотримуються українські історики І. Цепенда⁴, І. Льюшин⁵ та ряд інших. До „традиціоналістів” слід, у першу чергу, віднести тих польських вчених, які продовжують створювати свої праці у дусі комуністичної ідеології з характерними для неї оцінками націоналістичного руху. Серед них можна назвати В. і Є. Семашків, В. Філяра, Г. Мазура та ін. дослідників, які входять до „кресових” товариств і вимагають засудження ОУН і УПА, як „злочинних організацій, що в роки війни здійснили геноцид польського населення на Волині”. У свою чергу, їм до певної міри опонують „ревізіоністи”, які на підставі документальних свідчень намагаються об'єктивно підходити до подій на Волині в роки війни. До цієї групи належать Г. Мотика, Т. Ольшанський, Р. Внук, Р. Тожецький та ін. Втім, як справедливо зазначає І. Льюшин, дії УПА щодо поляків визнаються злочинними усіма польськими істориками. Різниця лише в тому, що „ревізіоністи” вважають, що ОУН і УПА мали на меті тільки усунути поляків з території етнічних українських земель, а „традиціоналісти” впевнені в тому, що це був „геноцид щодо польськості”⁶.

Характерною рисою польських істориків українського походження (Є. Місило, Р. Дрозд, М. Сивіцький та ін.) та більшості діячів західної української діаспори є намагання документально довести дискримінаційну політику польського уряду щодо українців як у довоєнні роки та роки війни, так і в повоєнній Польщі (акція „Вісла”), тим самим відстоюючи „право українців на самозахист”. Їм з польської сторони протистоять відверто шовіністичні „позанаукові” праці Е. Пруса, А. Кормана та ін., які маніпулюють фактами та використовують як доказ „злочинної діяльності українців” спогади очевидців подій на Волині. До цієї когорти належить і В. Поліщук, який, наголошуючи на своєму українському походженні, є одним з найактивніших публіцистів серед „кресовиків”. За його версією, „безжальність українських

націоналістів до інших націй” слід вбачати в ідеології Д. Донцова, оскільки послідовники „інтегрального націоналізму”, засліплені ідеєю великої самостійної України, відкидали будь-які прогресивні ідеї та можливість компромісу⁷.

Аналіз польських праць з проблеми українсько-польського протистояння зробив Р. Грицьків⁸. У сучасній польській історіографії він виділяє два напрями, які, з огляду на політичну орієнтацію їх представників, умовно окреслює як „ліберально-демократичний” та „націоналістичний”. Проте принципів розбіжностей з класифікацією Г. Мотики в нього немає. Тому „ліберально-демократичний” напрям практично тотожний „ревізійському”, а „націоналістичний” поєднує в собі представників „традиціоналістського” та „позанаукового”.

Розпочинаючи безпосередній аналіз поглядів польських та українських істориків на причини українсько-польського конфлікту на Волині, слід мати на увазі, що значний вплив на подальший світогляд польських дослідників, не залежно від наукового напрямку, справила праця В. і Є. Семашків⁹, в якій скурпульозно зібрано дані про „знищення українцями польського мирного населення на східних кресах”. Разом з тим у праці практично не використано документи з українських та німецьких архівів, а більшість фактів, які служать звинуваченням українців, подано зі слів очевидців подій та колишніх воєнків Армії Крайової, які воювали з УПА в роки війни.

За словами Я. Ісаєвича, характерною рисою польських публікацій, присвячених подіям Другої світової війни на західноукраїнських землях, є „перебільшення кількості жертв з польського боку й поширення цілком фантастичних версій про винятково садистські злочини”. Як приклад автор наводить книгу Є. Яніцького „Lwow” (1990 р.), в якій написано, що митрополит А. Шептицький „благословляв дерев’яні пилки” (якими, мовляв, українці живцем різали поляків)¹⁰. Подібні „факти” часто наводить у своїх працях Е. Прус¹¹ та інші діячі „позанаукового” напрямку. До честі польських дослідників, такі безпідставні звинувачення все рідше звучать сьогодні в наукових працях, проте й досі мають місце в публіцистичних працях та збірках спогадів. Так, одна з останніх польських праць, написана батьком і сином Ж. і В. Станськими¹², які також є вихідцями з Волині, уже традиційно для мемуарної літератури називає події на Волині „варварською розправою боївків ОУН і відділів УПА з безборонним польським населенням краю”¹³. Разом з тим автори наводять приклади, коли українці, ризикуючи власним життям, рятували поляків від смерті.

Водночас звинувачення польськими дослідниками українських націоналістів і проведена ними пошукова робота стимулювали проведення відповідних пошукових робіт на Волині і вихід у світ праць, які інакше трактують причини конфлікту, звинувачуючи в ньому польську сторону. У цьому контексті привертають увагу опрацьовані О. Денищуком дані про кількість українців, які загинули від рук польської поліції, загонів самооборони та Армії Крайової. Назва праці „Злочини польських шовіністів на Волині”¹⁴ спричинена значною мірою саме такими ж характерними заголовками польських авторів. Зібрані автором свідчення дають підстави говорити про численні напади поляків на українців у 1942 р., тобто до початку масового протистояння. Незважаючи на певне емоційне забарвлення, започаткована О. Денищуком робота щодо встановлення поіменно всіх жертв конфлікту має велике не лише наукове значення, а й гуманітарне, є вшануванням пам’яті усіх невинних жертв

конфлікту. Подібний характер має праця В. Процюка, яка присвячена трагічним для українців подіям, що мали місце на етнічній українській території на Закарпатті¹⁵.

Заслугове на увагу велика пошукова робота, проведена краєзнавцем Я. Царуком. Проведене ним порівняння кількості жертв на території Володимир-Волинського району і співставлення їх з даними праці В. і Є. Семашків дало підстави стверджувати, що останні завищили кількість польських жертв трагедії в зазначеному районі в 4,1 рази, а кількість жертв з української сторони занижили в 25 разів¹⁶. Аналіз праці В. і Є. Семашків і спростування цілого ряду „фактів”, наведених у ній, на основі архівних документів провели І. Ільошин¹⁷ та інші історики.

Характерно, що причини волинської трагедії більшість дослідників української діаспори, праці яких базуються на документальній базі, подають на основі праць та спогадів учасників конфлікту, які перебували в лавах ОУН і УПА. Так, один з найавторитетніших дослідників подій Другої світової війни в Україні В. Косик услід за М. Лебедем зазначає, що події були спровоковані поляками, які почали винищення українців з 1942 р. на територіях, що межували з етнографічною польською територією (Грубешів, Холм, Володава та інші райони на захід від річок Буг і Сян), а з серпня-вересня 1943 р. польські акції поширилися далі на схід у райони Галичини і Волині. Українські села часто зазнавали нападів від радянських і польських партизанів, які діяли спільно. Саме в цій ситуації українські загони самооборони й загони УПА прийшли на захист українських сіл й атакували бази, з яких здійснювалися напади поляків¹⁸.

Такої ж думки дотримуються багато сучасних українських дослідників, але вже на підставі архівних документів про діяльність польського, українського та радянського підпілля та партизан на Волині. Найбільш яскравим представником цього напрямку є В. Сергійчук, у більшості праць якого наводяться документи про масові вбивства поляками українців у 1942 р. на Холмщині. На їх основі історик дискутує з польським колегою Г. Мотикою, який у своїх працях пише, що вбивства українців на Холмщині розпочалися у 1943 р. як реакція на події на Волині. В. Сергійчук серед причин конфлікту називає також той факт, що польське підпілля часто проводило свої акції проти нацистів під виглядом українських націоналістів, тим самим провокуючи репресії німців проти мирного українського населення з одного боку і відплатні акції УПА з іншого¹⁹. За словами дослідника, загостренню українсько-польських відносин у роки війни сприяв і той факт, що поляки негативно поставилися до проголошення відновлення Української держави влітку 1941 р. Він наводить дані про поширення в серпні 1941 р. польських листівок антиукраїнського спрямування, випадки зривання поляками українських прапорів з приміщень української влади і вивішення на їх місці німецьких, а також масові вбивства українців поляками в 1942 р. на Закарпатті²⁰.

У цьому контексті показовою є своєрідна дискусія між І. Ільошином та В. Сергійчуком. Так, погоджуючись з тезою В. Сергійчука про те, що українці, як автохтонний етнос на Волині, мали право вдатися до захисту своїх прав і це природне прагнення поневоленого народу²¹, І. Ільошин не погоджується з висновком про те, „чи можуть виникати дискусії, якими методами й формами боротьби мала користуватися УПА”, вважаючи таку постановку питання фактично виправданням застосованого до

польської меншини Волині принципу колективної відповідальності за плани і дії її політичних провідників, а також масових вбивств цивільного населення²².

Сам факт масового кривавого протистояння українські історики пов'язують з переходом в УПА української поліції навесні 1943 р. та залученні нацистами на їхнє місце поляків, які разом з німецькими загонами розпочали каральні акції проти українського населення. Ця теза обґрунтована у працях І. Іллюшина, В. Сергійчука та інших авторів і сьогодні практично не викликає заперечень в Україні.

На думку львівських дослідників Л. Зашкільняка та М. Крикуна, конфлікт на Волині розпочався на ґрунті взаємних звинувачень українців і поляків у ворожості та пособництві окупантам, а рішення ОУН „очистити терен майбутньої Української держави від поляків і витіснити їх за Буг і Сян” в обстановці взаємного побороювання стало тією запальною речовиною, що спричинила взаємне винищення цивільних мешканців, часто на побутовому ґрунті²³.

На переконання Я. Дашкевича, ситуація на Волині загострилася внаслідок дій польського еміграційного уряду, який категорично відмовився від переговорів, поки українська сторона не визнає Польську державу в довоєнних межах. Разом з тим він наголошує, що на західноукраїнських землях був не просто конфлікт, а повстання проти трьох окупантів, об'єднаних антиукраїнською ідеологією. На Волині, пише дослідник, йшла національно-визвольна війна, в якій, як і в усякій іншій, крім безпосередніх учасників бойових дій, гине також мирне населення. Згодом війна вийшла з-під контролю ОУН-УПА й перетворилася на стихійну селянську війну, надзвичайно жорстоку, подібну до тієї, що нещодавно відбувалася в Югославії²⁴.

Намагаючись з'ясувати причини українсько-польського протистояння на Волині, відкинувши історію довоєнних стосунків двох народів, чимало польських істориків акцентують увагу на тому, що „різню поляків” розпочала ще українська поліція на службі у німців, тож дії українців слід розглядати як злочини колаборантів, які виступали проти Польської держави. Про те, наскільки складним є питання колаборації українців і поляків у роки Другої світової війни, свідчить тривала дискусія істориків двох держав, яка знайшла своє відображення у тексті протоколу узгоджень і розбіжностей між українськими і польськими істориками, підписаному на IX-X міжнародних наукових семінарах (Варшава, 6-10 листопада 2001 р.). Водночас, як справедливо зазначив Я. Ісаєвич, українці перед війною не мали своєї держави, а німецька окупація принесла їм лише зміну завойовника. У будь-якому разі вони не зрадили своєї держави, як це зробили польські співпрацівники²⁵. Подібну тезу обстоюють у своїй праці тернопільські науковці О. Гайдай, Б. Хаварівський та В. Ханас, підкреслюючи той факт, що і Польща, і СРСР, і Німеччина в роки війни вважали західних українців своїми громадянами на підставі попереднього входження Західної України до складу цих держав, у той час як самі українці вважали їх окупантами²⁶.

Загалом українські історики доводять, що дискримінаційна політика уряду II Речі Посполитої щодо українського населення у 20-30-х рр. ХХ століття стала чи не головним чинником, який згодом вилився у криваву трагедію. Авторитетний польський дослідник А. Айненкель також визнає, що в період, що передував війні, у польсько-українських відносинах настало нове напруження. Однак він зауважує, що провину за це несе польська адміністрація, чия діяльність заохочував Табір

національної єдності, який мав підтримку лише частини уряду, тому не слід дискримінаційну політику приписувати всьому польському народу²⁷.

Визнаючи вагомою причиною українсько-польського конфлікту в 40-х рр. ХХ ст. дискримінаційну політику щодо українців II Речі Посполитої, а також провокаційну політику німецького і радянського чинників, польський дослідник Т. Ольшанський одним з перших у польській історіографії звертає увагу на соціальну складову протистояння. За його словами, саме активна боротьба українських селян з польськими колоністами за землю надала започаткованій УПА акції „деполонізації” краю такого кривавого характеру²⁸. Сьогодні подібної точки зору дотримується Г. Мотика, який припускає, що тодішній керівник УПА на Волині Д. Клячківський залучив на свою сторону місцеве українське населення наказами про проведення серед селян розподілу здобутої в польських колоністів землі та утворення самоуправ²⁹. Такої ж думки дотримуються українські дослідники В. Гошовська, С. Сьомін, В. Смолянюк та ін³⁰.

Знаковим явищем у польській історіографії став вихід у світ фундаментальної праці Р. Тожецького³¹. Автор вбачав причини конфлікту в небажанні як поляків, так і українців піти на компроміс у боротьбі за відновлення власної держави. Він також схилився до думки, що керівництво УПА не мало наміру фізично винищувати все польське населення, а вимагало від поляків покинути етнічні українські землі. Водночас Р. Тожецький, услід за іншими польськими авторами, звинувачував у масовому винищенні мирного польського населення УПА, наголошуючи на тому, що українські повстанці, як сильніша сторона, могли припинити конфлікт, але цього не зробили. З цією тезою погоджується український дослідник А. Русначенко, проте у відповідь нагадує, що на Закерзонні сильнішими були поляки, тому основний тягар відповідальності за протистояння й депортацію українців у цьому регіоні лягає на них³².

Однією з дискусійних проблем, які розглядаються в контексті Волинської трагедії, є спроби українського й польського підпілля порозумітися між собою та можливість припинення конфлікту в той час, коли він ще не набув масового характеру. Згадки про спроби порозуміння знаходимо в спогадах керівників українського підпілля на Волині М. Лебеда, Т. Бульби-Боровця та ін. Разом з тим сучасні українські дослідники практично одноставно відзначають небажання польської сторони навіть чути про входження „східних кресів” до майбутньої Української держави³³. Тому подібні переговори були приречені на невдачу, а окремі випадки співпраці були вже після закінчення Другої світової війни, коли УПА та польське підпілля протистояли насадженню комуністичної ідеології. У свою чергу, польський дослідник Ч. Партач відстоює думку про те, що порозуміння між польським та українським підпіллям було неможливим тому, що саме ОУН поширювала антипольські настрої в українському суспільстві³⁴.

Такої ж думки дотримується значна частина польських істориків. Зокрема, активний діяч Армії Крайової, а нині професор В. Філяр у своїх працях наполягає на тому, що волинські події 1943-1944 рр. стали наслідком антипольської пропаганди ОУН ще в довоєнні роки, а початок масового наступу українських повстанців на польські поселення влітку 1943 р. пов'язує з прямим наказом Д. Клячківського про знищення польського населення³⁵. Крім того, заявами про „геноцид польського населення” на Волині та діяльність УПА на Закерзонні польські дослідники

намагаються приглушити резонанс, який набув розголосу у зв'язку з незаконними діями польської влади під час проведення акції „Вісла”³⁶.

Львівський історик Ю. Сливка та ряд інших українських дослідників проблеми спростовують твердження польських авторів про те, що рішення про фізичне знищення польського населення могло бути прийняте найвищим керівництвом ОУН. На підтвердження своїх слів українці наводять рішення Другої конференції ОУН (квітень 1942 р.) про те, що українське підпілля „виступає за злагодження польсько-українських відносин у сучасний момент міжнародної ситуації й війни на платформі самостійних держав і визнання та панування права українського народу на західноукраїнських землях”, та нагадують, що ця заява підтверджена Третім надзвичайним великим збором ОУН (21-25 серпня 1943 р.). Водночас Ю. Сливка наводить дані про те, що в той час, як з української сторони лунали заклики митрополита А. Шептицького та Українського Центрального Комітету припинити братовбивчу війну, поляки наголошували, що не відмовляться від східних земель³⁷.

Певне розуміння дій українських повстанців щодо польської меншини на Волині проглядається в працях Г. Мотики та Р. Внука. Зокрема, у їхній спільній монографії³⁸ зазначається, що ОУН і УПА в своїх діях проти поляків керувалися подіями після першої світової війни, коли поляки здобули західноукраїнські землі, поставивши світову громадськість перед фактом. Погоджуючись з українськими колегами в тому, що УПА намагалася змусити поляків покинути українські етнічні землі, Г. Мотика та Р. Внук наголошують, що ситуація фактично вийшла з-під контролю, набравши ознак „кривавої бійні”. Разом з тим Г. Мотика намагається пояснити антиукраїнські акції поляків на Закерзонні в 1943-1945 рр., які часом були не менш кривавими, помстою за події на Волині, а напади польської самооборони та загонів Армії Крайової на українські села на Волині схильний розглядати лише як відплатні акції³⁹. Подібна точка зору притаманна практично всім польським дослідникам. Так, В. Романовський пише, що „за вбивства і грабунки поляки відплачували найближчим селам, на які падала підозра щодо їх участі в українських акціях”⁴⁰. Крім того, поляки принципово розділяють дії польської поліції, яка була на службі в нацистів, визнаючи за ними злочини проти українців, проте „залишаючи їх на совісті німецького командування”, рішуче відкидаючи звинувачення на адресу польського народу⁴¹.

У свою чергу, українські дослідники В. Сергійчук⁴², І. Кичий⁴³, В. Трофимович⁴⁴ та інші на підставі документів доводять, що до вбивств поляків під виглядом УПА причетні радянські партизани. Як справедливо відзначає О. Калакура, німецький і радянський режими були зацікавлені в розпалюванні ворожнечі між двома поневоленими народами, вбачаючи у взаємній кривавій боротьбі ефективний засіб боротьби з незалежницькими рухами⁴⁵. Подібної точки зору дотримуються ряд інших українських і польських істориків.

Підсумовуючи висвітлення причин українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни істориками двох держав, варто відзначити, що на сьогодні немає підстав говорити про „українське” та „польське” бачення проблеми, оскільки серед науковців двох країн виділяються кілька наукових напрямів, які по-різному інтерпретують тогочасні події. Разом з тим можна відзначити, що більшість польських істориків покладають відповідальність за конфлікт на ОУН і УПА, які виступили

ініціаторами виселення поляків з території Волині й Галичини. У свою чергу, більшість українських та окремі польські історики розглядають проблему значно ширше й називають серед головних причин українсько-польського протистояння дискримінаційну політику польської влади щодо українців у довоєнні роки.

¹ Україна-Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали ІХ і Х міжнародних наукових семінарів „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Варшава, 6-10 листопада 2001 р. / Наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк: ВМА „Терен”, 2004. – С. 449-450.

² Лисенко О. Є., Маруценко О. В. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії. Бібліографічний покажчик. – Київ-Івано-Франківськ, 2003. – 124 с.

³ Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939-1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińcy wobec problemów XX wieku. Pod redakcją P. Kosiewskiego i G. Motyki. – Kraków, 2000. – S. 166-178.

⁴ Цепенда І. Є. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943-1947 років в оцінках сучасних польських істориків // Наукові праці Кам'янець-подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2001. – Т. 7(9). – С. 693-700.

⁵ Див.: Ільюшин І. І. Волинська трагедія 1943-1944 рр. – К., 2003. – 313 с.; Ільюшин І. І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні / С. В. Кульчицький (відп. ред.). — К. : Інститут історії України НАН України, 2001. — 288 с.

⁶ Ільюшин І. І. Волинська трагедія... – С. 58.

⁷ Див.: Поліщук В. В. Інтегральний український націоналізм як різновид фашизму. – Донецьк, 1996; Поліщук В. В. Гірка правда: злочинність ОУН-УПА (Сповідь українця). – Донецьк: Донеччина, 1996. – 496 с.

⁸ Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. Зошит 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Видавництво „Мс”, 2003. – С. 148-170.

⁹ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945. — Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky, 2000. – Т. 1. – S. 1-1000; Т. 2. – S. 1001-1440.

¹⁰ Ісаєвич Я. Українсько-польські відносини періоду Другої світової війни: інтерпретації істориків і політиків // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.) / Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 7.

¹¹ Prus E. Herosi spod znaka tryzuba. – Warszawa: Instytut wydaw. Zw. Zawod., 1985. – 346 s.

¹² Stanski Z., Stanski W. Poryck. Miasteczko kresowe. Symbol tragedii Polakow na Wołyniu. – Torun, 2005. – 178 s.

¹³ Там само. – С. 7.

¹⁴ Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. Книга перша. Рівненська область. – Рівне: ППДМ, 2003. – 352 с.

¹⁵ Процюк В. Книга пам'яті. – Львів, 1996.

¹⁶ Сергійчук В. І. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. — К. : Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 136-138.

¹⁷ Ільюшин І. І. Волинська трагедія 1943-1944 рр. – К., 2003. – С. 51-58, 167

¹⁸ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 395-396; Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942-1944) // Український визвольний рух. Зошит 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Видавництво „Мс”, 2003. – С. 94-107.

¹⁹ Див.: Сергійчук В. І. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 18-19, 24-29; Сергійчук В. І. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. — К.: Українська видавнича спілка, 2003. — 576 с. та ін.

²⁰ Сергійчук В. До питання про причини українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції

(21-22 листопада 1996 р.) / Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 27-34.

²¹ Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Центр українознавства. – К.: Українська видавнича спілка, 2003. – С. 71.

²² Гльошин І. І. Волинська трагедія 1943-1944 рр. – К., 2003. – С. 253-254.

²³ Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – С. 527.

²⁴ Дашкевич Я. Третій фронт у міжнародній грі в минулому і тепер // Український визвольний рух. Зошит 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Видавництво „Ме”, 2003. – С. 140-141.

²⁵ Україна-Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали ІХ і Х міжнародних наукових семінарів „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Варшава, 6-10 листопада 2001 р. / Наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк: ВМА „Терен”, 2004. – С. 15.

²⁶ Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Предтеча. Польський рух Опору на Тернопільщині 1939-1941 рр. / Державний архів Тернопільської області. Серія „Коринь і крона”. Вип. 24. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С. 5.

²⁷ Айненкель А. Політика Польщі стосовно українців у міжвоєнний період // І. – 2003. – Число 28. – С. 73.

²⁸ Zeszyty Historyczne. – 1989. – Z. 90. – S. 159-199.

²⁹ Гжегож М. Антипольська акція ОУН-УПА // І. – 2003. – Число 28. – С. 36.

³⁰ Гошовська В. А., Сьомін С. В., Смолянко В. Ф. Трагедія Волині: погляд через 60 років / За ред. Є. К. Марчука. – К., 2003. – С. 24.

³¹ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 349 s.

³² Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи Опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. – К.: Пульсари, 2002. – С. 502.

³³ В'ятрович В. Спроби українсько-польського порозуміння в роки Другої світової війни: позиції сторін // Український визвольний рух. Зошит 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Видавництво „Ме”, 2003. – С. 127-137.

³⁴ Partacz Cz. Proby porozumienia polsko-ukraińskiego na terenie kraju w latach II wojny światowej // Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały międzynarodowego seminarium „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”. – Warszawa, 3-5 listopada 1999 / Oprac. red. R. Nedzielko. – Warszawa, 2000. – Т. 6. – С. 22).

³⁵ Filar W. “Burza” na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej dywizji Piechoty Armii Krajowej. – Warszawa: Rytm, 1997. – С. 46-47.

³⁶ Przed akcją “Wisła” był Wołyń. Praca zbiorowa pod red. W. Filara. – Warszawa: SZZAK, 2000. – S. 127-137.

³⁷ Сливка Ю. Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. – Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 36-37.

³⁸ Motyka G., Wnuk R. Pany i resuny. Współpraca AK-WiN I UPA w latach 1945-1947. – Warszawa, 1997.

³⁹ Див.: Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948. – Warszawa: Wolumen, 1999. – 552 s.

⁴⁰ W. Romanowski. Kainowe dni. – Warszawa. – 1990. – S. 147,190.

⁴¹ Мотика І. Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій // І. – 2003. – Число 28. – С. 52.

⁴² Сергійчук В. І. Наша кров – на своїй землі. – К., 1997. – С. 51-53; Сергійчук В. І. ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 494 с. та ін.

⁴³ Кичий І. Українсько-польські відносини на Волині в роки Другої світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.) / Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 34-38.

⁴⁴ Трофимович В. Москва і українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. За ред. П. М. Чернеги. – Київ-Краків: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. – С. 143-146; Трофимович В. Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському конфлікті 1935-1945 рр. // І. – 2003. – Число 28. – С. 118-146.

⁴⁵ Див.: Над Дніпром і Віслою. – 2004. – № 3-4.